

## Doğu Medreselerinde Eğitim: Hakkâri Mele Nezir Medresesi Örneği

### Education in The Madrasahs of The East: Hakkari Mele Nezir Madrasah

İslam MUSAYEV

Dr. Öğr. Üyesi., Hakkâri Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Eğitimi Anabilim Dalı, Hakkâri  
Assistant Professor, Hakkari University, Faculty of Theology,  
Department of Education of Religion  
Hakkâri, Turkey  
islamismayil@gmail.com  
orcid.org/0000-0003-3111-2227

#### Makale Bilgisi / Article Information

**Makale Türü / Article Types** : Araştırma Makalesi / Research Article  
**Geliş Tarihi / Received** : 14 Ekim / October 2018  
**Kabul Tarihi / Accepted** : 14 Kasım / November 2018  
**Yayın Tarihi / Published** : 15 Aralık / December 2018  
**Yayın Sezonu / Pub Date Season** : Aralık / December  
**Cilt / Volume: 5 • Sayı / Issue: 2 • Sayfa / Pages:** 233-245

#### Atıf / Cite as

Musayev, İslam. "Doğu Medreselerinde Eğitim: Hakkâri Mele Nezir Medresesi Örneği". *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5/2 (2018): 233-245.

#### İntihal / Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.  
*This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.*

#### Yayın Hakkı / Copyright®

Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi tarafından yayınlanmıştır. Tüm hakları saklıdır.  
*Published by Zonguldak Bülent Ecevit University, Faculty of Theology, Zonguldak, Turkey. All rights reserved.*

**Öz:** İslam dünyasında eğitim-öğretimin kurumsallaşmasında etkin rolü bulunan medreseler zaman içerisinde müfredat, yöntem, ölçme ve değerlendirme açısından bazı değişiklikler geçirse de önemli bir eğitim kurumu olarak varlıklarını sürdürmeyi başarmışlardır. Ortaçağ boyunca eğitim hayatında büyük öneme sahip olan medreseler dini ilimlerin öğretildiği bir kurum olmanın yanında bilimsel başarılarla imza atmada ve kültürel mirasın korunmasında etkin rol almışlardır. Müslüman dünyasının ilk örgün eğitim kurumu olarak bilinen medreseler, yükseköğretimin yapıldığı mekân olmanın yanı sıra yetişmiş nitelikli insan gücünün temel kaynağı olma özelliğini de taşımaktadır. İslam dünyasının en özgün eğitim kurumu olan medreselerin Batı dünyasındaki alternatif eğitim uygulamalarıyla benzerlik taşıdığını da söyleyebiliriz. Bu çalışma Türkiye'nin doğusunda faaliyet sürdüren medreselerden hareketle Hakkâri Mele Nezir Medresesini eğitim faaliyetleri ve müfredat açısından incelemeyi ve araştırmayı hedeflemektedir. Bu çerçevede söz konusu medresede faaliyet gösteren müderrislerle görüşme yapılmış, elde edilen bulgular içerik analizi yoluyla tanımlanmış ve sunulmuştur.

**Anahtar Kelimeler:** Eğitim, Medrese, Doğu, Hakkâri, Mele, Nezir

**Abstract:** *Madrasahs, which play an important role in the institutionalization of education and training in the Islamic world, have undergone some changes in terms of their curriculum, method, assessment and measurement over time; however, they have maintained their existence as important educational institutions. In addition to being institutions where religious sciences were taught, madrasahs, which had tremendous importance in education during the Middle Ages, were also instrumental in achieving scientific success and protecting cultural heritage. Madrasahs, regarded as the first formal education institutions of the Muslim world, are the main sources of qualified manpower as well as being the places where higher education is provided. It can also be asserted that madrasahs, the most original educational institutions of the Islamic world, bear a resemblance to the alternative education practices and in the Western world. This paper aims at studying and research Hakkari Mala Nezir Madrasa's educational operations and curriculum in the movement of madrasahs continue operating in eastern Turkey. In this context, the interviews were conducted with the professors operating in the madrasa and the findings were identified and presented through content analysis.*

**Keywords:** *Education, Madrasah, East, Hakkari, Mele Nezir*

## GİRİŞ

Kur'an'ın nüzülü ile başlayan eğitim faaliyeti asrı-saadetten itibaren çeşitli mekânlarda gerçekleştirilmiş, ev ve camilerin yanı sıra saraylar, ulema evleri, kitapçı dükkânları, edebiyat salonları önemli eğitim merkezleri olmuştur. Mekke döneminde Erkam'ın evi (Dâru'l- Erkam), Medine'de Mescidi Nebi'nin yanında kurulan Suffa eğitim faaliyetlerinin gerçekleştirilmesinde mühim rol oynamışlardır.<sup>1</sup> Öncelikle bir ibadet mekânı olan mescitler başta eğitim öğretim olmak üzere birçok faaliyetin gerçekleştirildiği önemli mekânlar haline gelmişlerdir. Evlerde, mescitlerde başlayan eğitim faaliyeti zamanla Beytül-Hikme, Beytül-İlim ve Dâru'l-İlim gibi kurumların, cami merkezli külliyelerin ve medreselerin bünyesinde yürütülmüştür.<sup>2</sup>

Eğitim faaliyetlerinin giderek yaygınlaşması, öğrenci sayısının artması, mescitlerde yapılan derslerin ibadet yapan insanlar için rahatsızlık oluşturması vb. nedenler medreselerin kurulmasına zemin oluşturmuştur. Kelime olarak "ders okutulan yer" anlamına gelen medreselerin ilk defa ortaya çıkışı hakkında zaman ve mekân olarak çeşitli görüşler mevcuttur. IX. ve XI. yüzyıllarda ortaya çıktığı söylenen medrese adının ilk defa IX. asırda verildiği bilinmekle beraber resmi bir müessese olarak medreselerin X. asırda Karahanlılar zamanında kurulduğuna dair kanaat de vardır. Bununla birlikte ilk kurumsal medresenin Selçuklu veziri

1 Ahmed Çelebi, *İslam'da Eğitim-Öğretim*, trc. Ali Yardım (İstanbul: Damla Yayınları, 1998), 21-46; M. Asad Talas, *Nizamîyye Medresesi ve İslam'da Eğitim-Öğretim*, trc. Sadik Cihan (Samsun: Etüt yayınları, 2000), 15-26.

2 Salih Pay- Mehmet Akif Kılavuz, "Kırgızistan'da Bir Din Eğitimi Kurumu: Medreseler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1, (2009): 257.

Nizâmü'l-Mülk tarafından h.459/m.1067 yılında Bağdat'ta kurulan Nizamiye medresesi olduğu tarihi kayıtlarda yer almaktadır.<sup>3</sup>

İslam dünyasında medreselerin kurulduğu döneme kadar, eğitim öğretim faaliyetleri daha çok cami merkezli olarak devam etmiştir. Medreselerin kurulmasıyla birlikte eğitim faaliyetleri kurumsallaşarak örgün niteliğe sahip olmuştur.<sup>4</sup>

## 1. HAKKÂRİ VE HAKKÂRİ MEDRESELERİ

Tarihte Güneyden Musul, Kuzeyden Van gölü kıyıları, Batıdan Cizre, Doğudan Urmiya'ya kadar büyük bir coğrafyaya sahip olan Hakkâri, günümüzde Türkiye'nin Van ve Şırnak, İran'dan Garbi Azerbaycan ve Irak'ın Duhok şehri sınırları içerisinde, Türkiye'nin Güney ve Doğu ucunun kesiştiği alanı kapsamaktadır. Türkiye'nin en kadim kentlerinden biri olan Hakkâri ismi ile ilgili tarihi veriler, X. yüzyıla kadar uzanmaktadır.<sup>5</sup> Tarih kitaplarında Hakkâri, kendisine bağlı köyleri de kapsayan Cezire bölgesinde Kürtlerin yaşadığı bir bölge olarak gösterilmektedir. Tarihçi Yakut el- Hamevî'nin bildirdiğine göre burada yaşayan kabile Hakkariye olarak bilinmektedir. Hakkâri'nin diğer adı olan Çölemerik (Culemêrg) ise burada yaşayan diğer bir aşiretin adı olmuştur ve bölge bu adla anılmıştır. Hakkâri ismi geniş bir bölge için, Çölemerik ise bu bölgenin merkezi olan şimdiki Hakkâri kent merkezi için kullanılmıştır.<sup>6</sup>

Sahip olduğu ilmi kurumlar ve yetiştirdiği âlimlerle adından sıkça söz ettiren şehirlerden sayabileceğimiz Hakkâri, tarihte üç medrese yani üç yükseköğretim kurumunun yanı sıra birçok âlim yetiştiren şehirlerdendir. Tarihsel süreçte var olan medreseler hazırda Hakkâri'de faaliyet gösteren medreselere dayanak oluşturmaktadır. Hakkâri'nin Biçer mahallesinde bulunan ve Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 1984 yılında onarılan Meydan medresesinin giriş kapısı üzerinde bulunan kitabesinden H. 1112 M. 1700-1701 yıllarında yapıldığı anlaşılmaktadır. Medresenin kim tarafından yaptırıldığı kitabede yer almasa da o yıllarda Hakkâri yöneticilerinden olan İzzettin oğlu İbrahim Bey tarafından yaptırıldığı kuvvetle muhtemeldir. Dikdörtgen planlı, avlulu, iki katlı ve iki kanatlı, düz damlı medreseler grubuna giren Meydan medresesi<sup>7</sup> yapılan bakım ve onarımlarla günümüze sağlam şekilde gelebilmiş Hakkâri'nin önemli mimari yapısıdır. Diğer bir medrese ise Zeynel Bey medresesidir. Güleruş Baba mahallesinde dere kenarında yer alan ve büyük ölçüde yıkılmış olan medresenin Hakkâri beylerinden Zeynel Bey tarafından yaptırıldığı bilinmektedir. Zeynel

3 Talas, *Nizamiyye Medresesi ve İslam'da Eğitim-Öğretim*, 24; Çelebi, *İslam'da Eğitim-Öğretim*, 81-87; Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi* (Ankara: Akademi Yayınları, 2012), 21.

4 Zeki Salih Zengin, "Başlangıçtan Cumhuriyet Dönemine Din Eğitimi", *Din Eğitimi*, ed. Mustafa Köylü-Nurullah Altaş (İstanbul: Ensar Yayınları, 2016), 26.

5 Yaşar Kaplan, "Hakkâri Tarihi", *Hakkâri Valiliği – Hakkâri İl Yıllığı* (2015): 19.

6 Şakir Gözütok, "Hakkâri Devlet Adamı ve Âlimler", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 46 (2011): 255-256.

7 Şahabettin Öztürk- Mehmet Top, "Hakkâri Meydan Medresesi", *Vakıflar Dergisi* 29 (2005): 375-376.

Beyin medreseyi Hakkâri beyliğinde kaldığı 1560-1578 yılları arasında yaptırdığı zikredilmektedir. Hakkâri'nin Çukurca ilçesinde yer alan Emir Şaban medresesinin ise ne zaman ve kim tarafından yapıldığı bilinmemekle birlikte XVI. yüzyılda yapıldığı sanılmaktadır.<sup>8</sup> Ayrıca aslen Hakkârili olup, Tefsir, Hadis, Fıkıh, Tasavvuf ve diğer alanlarda İslam dünyasının çeşitli şehirlerinde ilim tahsil edip tabakat kitaplarında yer alacak kadar şöhrete kavuşan ve komutanlık ve valilik gibi üst düzey görev alan Hakkârili âlimler de çoktur.<sup>9</sup>

## 2. ARAŞTIRMANIN YÖNTEM VE MODELİ

Çalışmamız nitel bir araştırmadır. Çalışmamızda nitel araştırmaya yöntemlerinden yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılmıştır. Veriler, bireysel görüşme yoluyla elde edilmiştir. Çalışmamızda sorulan sorular önceden belirlenerek görüşme yapacağımız kişilere yönlendirilmiş, veri kaybını engellemek için görüşmenin kayıt altına alınması sağlanmıştır. Araştırma sonucu elde edilen verilerin çözümlenmesinde, içerik analizi kullanılmıştır. Veriler içerik analizi yoluyla tanımlanmaya çalışılmıştır. Böylece elde edilen bulgular belli başlıklar altında düzenlenerek sunulmuştur<sup>10</sup>

## 3. BULGULAR

Bu başlık altında araştırmaya konu edindiğimiz medresenin faaliyeti ve medrese hakkında yaptığımız görüşmelerden elde ettiğimiz bulgulara yer verilmiştir. Görüşme sonucu ortaya çıkan veriler başlıklar halinde incelemeye tabi tutulmuştur.

### 3.1. Mele<sup>11</sup> Nezir Medresesi ve Seyda Mele Muhammed Nezir Hakkında

Selçuklu ve Osmanlı'dan günümüze köklü tarihi geçmişe ve zengin birikime sahip olan medrese geleneği Türkiye'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde yer alan Diyarbakır, Bitlis, Siirt, Mardin, Van ve Hakkâri şehirlerinde hala varlığını sürdürmektedir. Halen Hakkâri merkezde faaliyet gösteren iki medrese<sup>12</sup> vardır ki bunlardan birisi çalışmamıza konu edindiğimiz Mele Nezir Medresesidir. Medrese Seyda Mele Muhammed Nezir tarafından kurulmuştur.

8 Mehmet Top, "Hakkâri ve Çevresindeki Sanat Eserleri Yüzye Araştırması 1998", 17. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 1 (Ankara: Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, 2000), 3-4.

9 Gözütok, "Hakkârili Devlet Adamı ve Âlimler", 255-280.

10 Ali Yıldırım- Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin Yayınları, 2000), 162-173.

11 "Kürtçede "Melâ" şeklinde kullanılan Mele kelimesi, Türkçe ve Farsçada kullanılan "Molla" kelimesinin Kürtçe şeklidir. Etimolojisine gelince muhtemelen bu, topluluk anlamındaki Arapça "mele" kelimesinden veya doluluk anlamındaki "mel" ya da çok dolu anlamında yorumlanabilecek "mellâ" kelimesiyle ilişkilendirilebilir. Ancak daha tutarlı olan yorum, bunun, her üç dilde de din hocası anlamına gelen bağımsız bir kelime olmasıdır." Bk. Mehmet Yalar, "Seyda, Mele ve Fezâlerin Bölgenin Dini ve Kültürel Hayatındaki Yeri", *Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler (Türkiye-Muş, 5-7 Ekim 2012)*, ed. Fikret Gedikli (Muş: MŞÜ Yayınları, 2013), 464.

12 Diğer medrese ise Mele Nezir Medresesinden sonra faaliyete başlayan Mele Hurşit Medresesidir. Medrese Hakkâri merkezde olup hala faaliyetini sürdürmektedir.

Seyda Mele Muhammed Nezir Akdoğan 1950 yılının Kasım ayında eskiden Hakkâri iline bağlı Beytüşşebap ilçesinin Bölücek (Piroso) nahiyesinde doğmuştur. İsmi doğumundan bir gün sonra babası Yusuf Efendi'yi ziyaret eden büyük âlim ve veli Molla Yakup Efendi tarafından konulmuştur. Küçük yaşlardan itibaren babası Yusuf Efendi tarafından ilim tahsili için çeşitli bölgelere gönderilen Seyda Mele Nezir, Kuranı-Kerimi kendi köyünde öğrenmiş, Molla Muhammed-i Ğaziya, Molla Selim Akdoğan, Molla Hasan Yiğit, Molla Mustafa Yiğit gibi alimlerden fıkıh ve hadis dersleri almıştır. 1969-1971 yıllarında vatani görevini Denizli'de yapan Seyda Mele Nezir, askerlik sonrası tahsiline bölgenin tanınmış alimlerinden olan Seyda Molla Temer'in yanında devam etmiştir. Sarf, Nahiv, Hadis, Tefsir, Hadis Usulü, Fıkıh, Fıkıh Usulü, Mantık, Belagat gibi ilimleri Molla Temer'den bir buçuk yıl gibi kısa bir zaman diliminde bitirmiş ve ondan ilmi icazet almıştır. Hayatını ilme adayan Mele Nezir, icazet aldıktan hemen sonra ilim tedrisatına başlamış ve kısa sürede bölgede tanınan bir şahsiyet haline gelmiştir. Yaşadığı çağın ve bölgenin zorluklarına rağmen kendi evinde ilmi tedrisatını sürdürmüştür.

Seyda Mele Nezir, 1972 yılında Beytüşşebap'ın Oymak Köyü'ne giderek orada dört sene fahri imamlık yapmış, 1975 yılında 25 yaşında Haremeyn'e gitmiş ve hac görevini yerine getirmiştir. 1976 yılında akrabalarının Hakkâri'nin Kırıkdağ Köyüne yerleşmelerinden dolayı kendisi de buraya taşınmış ve iki seneye yakın bu köyde ikamet etmiştir. Burada bulunduğu süre zarfında imamlık yapmış ve talebe yetiştirmeye devam etmiştir. 1978 yılının başlarında Hakkâri il merkezine yerleşen ve resmi olarak imamlık görevine atanan Seyda Mele Nezir, üç sene Merkez Hacı Sait Camiinde, 11 sene ise H. İbrahim Camiinde imamlık görevini ifa etmiştir. Bir yandan vazifesini ifa eden Seyda Mele Nezir, diğer yandan görev yaptığı camilerde medrese derslerini hiç aksatmadan devam ettirmeye çalışmıştır. Bu camilerin Kur'an kurslarında yaklaşık 20-25 talebeyi yatılı olarak okutmuştur. Görev yaptığı yıllarda bölgede ortaya çıkan farklı görüşlerle mücadele etmiş ve bu düşüncelere karşı çeşitli risale ve reddiyeler kaleme almıştır.

İlmi icazetini aldıktan sonra tasavvuf ve tarikat adabını öğrenmek üzere kâmil mürşit arayışına başlayan Seyda Mele Nezir, bu arayışın sonunda büyük mürşitlerden olan Diyarbakırlı Şeyh Muhammed Şerif el-Arabkendî'yi bulmuş ve ona intisap etmiştir. Bir müddet ilk şeyhi Muhammed Şerif el-Arabkendî'nin yanında tasavvuf eğitimi almıştır. 1987 yılında ilk şeyhinin vefatı üzerine yeniden arayış içine giren Mele Nezir, Adıyaman ili Kahta ilçesi Durak (Menzil) köyünde ikamet eden Şeyh Muhammed Raşid Erol'a intisap etmiştir. Tasavvufi eğitimine burada devam eden Mele Nezir, Şeyh Muhammed Raşid'in yanında dört yıl kalmış, 1993 yılında Şeyh Muhammed Raşid'in vefatından sonra irşat hizmetini yürüten kardeşi Şeyh Abdulbaki Erol'a intisap etmiştir. 2000 yılında Gavs-i Sani namıyla meşhur Şeyh Abdulbaki'den hilafet alıp tasavvufi terbiyesini tamamlayan Mele Nezir, ilim ve irşat faaliyetlerine devam etmiştir.

1996 yılında Hakkâri Merkezde bulunan ve halk arasında Mele Nezir Medresesi

olarak bilinen Halilu-r Rahmân Cami ve Kuran Kursunu inşa ettiren Seyda, aynı tarihten itibaren medrese olarak kullandığı bu külliyyede ders vermeye başlamıştır. 2000-2014 yılları arasında çeşitli bölgelerde konferans ve seminerler vermiş, fıkıh ve irşat konularında toplumu aydınlatmaya çalışmıştır. Seyda Mele Nezir, 2013 yılında 65 yaşında resmi görevinden emekli olsa da tedris faaliyetine hala devam etmektedir. Talebin fazla olması ve Hakkari'nin bu talebe yeterli düzeyde cevap verememesi üzerine Seyda Mele Nezir, 2009 yılında Van'da inşasına başladığı 400 kişilik (150-200'ü yatılı diğerleri gündüzlü) Habîbu-r Rahmân medresesinin 2014 yılında faaliyete girmesiyle birlikte burada tedris faaliyetlerini sürdürmeye başlamıştır.

Seyda Mele Nezir Hacı Mehmet Efendi'nin kızıyla evlenmiş olup bu izdivaçtan altısı erkek beşi kız olmak üzere toplam 11 çocuğu dünyaya gelmiştir. Evlatlarından bazıları kendisinden icazetli olup medresede müderris olarak görev yapmaktadırlar.

Hayatını ilme adayan Seyda Mele Nezir, ilmi faaliyetlerini sadece ders vermekle sınırlandırmamış, *Mefhûmu't-tevessül*, *Risâletun fi'l-ictihâdi ve't-taklîdi*, *Mefhûmu't-tasavvuf vema yetaallaku bihi*, *Risâletu'l-Cum'ati*, *Meşrûiyeti ziyaretu'l-kubûr*, *Kitâbü't-tavdih*, *Risâletu beyani hakikati'l-mevti ve kirâatun li'l-meyyit*, *Risâletu'l-kader*, *Kitâbün fi beyâni mâ halefe'l-Mu'teziletu ve ehli's-sünne*, *er-Reddu'l kâfi ala men enkere sünneti'n-nebeviyye'l-mutahhara*, *Kitâbü't-talak* isimli çeşitli konularda bazı eserler kaleme almıştır. Ayrıca kendisinin ihtilafli fıkhi hükümleri ve akide ile ilgili konuları içeren birkaç risalesi vardır.<sup>13</sup>

### 3.2. Mele Nezir Medresesinin Yapısı ve İşleyişi

Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesindeki medreseler yapısı itibariyle tarikat merkezli ve Seyda<sup>14</sup> merkezli olmak üzere iki şekilde faaliyetlerini sürdürmektedirler. Tarikat merkezli medreseler bölgede yaygın olan Nakşibendi şeyhlerinin öncülüğünde kurulan ve hizmet veren medreselerdir. Bitlis Gayda medresesi, Norşin Medresesi ve Ohin Medresesi örnek olarak verilebilir. Seyda merkezli medreseler ise medrese geleneğinden gelen, icazetli ve halk arasında Seyda olarak bilinen kişiler tarafından kurulan ve ihtiyaçları Seyda'nın kendisi veya bölge halkı tarafından temin edilen eğitim kurumlarıdır.<sup>15</sup> Mele Nezir Medresesi de Seyda merkezli medreselerden olup bölgedeki dini hayatın şekillenmesinde etkin rol oynamaktadır.

13 Mesut Akdoğan, Kişisel Görüşme, Eylül 2018.

14 "Sadece Kürtler arasında kullanıldığı anlaşılan "Seyda" kelimesinin etimolojisi hakkında kaynağa dayalı kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Kelimenin efendi ve büyük manasına gelen Arapça "Seyyid" kelimesinin Farsçadaki "Efendim veya Büyüğüm" anlamındaki "Seyyida" şeklindeki kullanımının zamanla Kürtçe telaffuza uyum sağlayan günümüzdeki şeklini aldığı denilebilir. Ancak bugünkü haliyle kelime, medrese sahibi ve icazetname verebilecek derecede büyük müderris olan din âlimleri veya büyük tarikat pirleri için kullanılan en saygın dini-ilmi-manevi unvandır." Bk. Yalar, "Seyda, Mele ve Feqilerin Bölgenin Dini ve Kültürel Hayatındaki Yeri", 459-460.

15 Mustafa Keskin, "Doğu Medreseleri Ekseninde Eğitim Öğretim Faaliyetleri: Gaziantep Örneği", *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/1 (Haziran 2017): 66.

Medresede eğitim Seyda'nın kendisi ve yetiştirdiği müderrisler tarafından verilmektedir. Ancak hem müderrislerin hem öğrencilerin hem de diğer personelin organize edilmesinden, günlük işlerin rutin şekilde işletilmesinden Seyda'nın kendisi sorumludur.<sup>16</sup> Medresenin işleyişinde idareci, talim başkanı, günlük müdür, müderris ve talebe başkanı mühim rol oynamaktadır. İdareci medresenin eğitim, güvenlik, temizlik ve diğer işlerinden sorumlu olup Seyda'nın muhabıbidir. Aylık eğitim, iâşe ve diğer konularda Seyda'ya bilgi verir. İzinlerden sorumlu olup kendisi bulunmadığı takdirde yardımcısı sorumluluğu üstlenmiş olur. Gerekli yerlerden öğrenci bulmak için çalışır, öğrenci kayıt işlerinin yürütülmesini sağlar. Gerekliğinde öğretici ve diğer personele görev vererek işlerin hızlandırmasını temin eder. Görev dağılımına göre iş ve işlemlerin sağlıklı yürütülmesi ile ilgili koordinasyon, rehberlik ve değerlendirme faaliyetlerini yürütür, öğretici ve öğrencilerin nöbet, görev ve yerleri ile günlük vakit çizelgesini hazırlanmasını sağlar ve uygulamaya koyar.

Faaliyetlerin yürütülmesinde etkin olan talim başkanı ise eğitim öğretimin verimli olabilmesi için çalışmalar yapar, ders dağılımlarını düzenler, ilgili mevzuat ve eğitim programlarının öngördüğü defter, form ve diğer gerekli belgelerin hazırlanmasını, muhafaza edilmesini ve ilgili yerlere ulaştırılmasını sağlar, katılım, başarı belgesi ve karneleri<sup>17</sup> düzenler. Ayrıca her gün ders bitiminden sonra gerekli kontrolleri yapar, eğitim işlerinin düzenli olarak yürütülmesinde idareciye yardımcı olur. Öğrencilerle münasebeti sadece dersle sınırlı olmayıp bütün öğrencilerle özel olarak ilgilenir, sıkıntıları varsa giderir, yapamadığı takdirde durumu üstlerine bildirir.

Günlük müdür ise her gün eğitimin başlamasından yarım saat önce ve çalışma süresinin bitiminde gerekli kontrolleri yapmak, sabah temizliğinin yapıp yapılmadığını kontrol etmek ve eksiklikler varsa gerekli önlemleri almakla sorumludur. Öğrencilerin kurs içindeki disiplinlerini sağlamak, vukuat olması halinde nöbet defterine kaydetmek, nöbetçi öğrencilerin görev yapıp yapmadıklarını kontrol etmek, gün sonunda nöbet defterini ve anahtarları teslim alıp yöneticiye bilgi vermek, sabah namazı için nöbetçi kişiyi uyarmak gibi görevleri yerine getirmek te günlük müdürün görevlerindedir. Ayrıca etütlerde önceden bütün talebeleri okuma alanına götürür, müzakereleri zamanında başlatır, takip eder, söylenmeyen ders ve müzakere varsa ilgilenir. Medresenin güvenliğini sağlamak, özellikle dış kapı giriş çıkışlarını kontrol etmek de günlük müdürün görevlerinden olup, zikredilen görevleri yerine getirdikten sonra günlük rapor tutarak yetkiliye teslim eder.

16 Sabahattin Bala, "Şark Medreselerinin Kurumsal Yapısı ve İşleyişi: Mardin Örneği", *Artuklu Akademik Dergisi* 2/2 (2015): 49.

17 Medresede karne; eğitim öğretim yılının sonunda ve yıl boyunca yapılan sözlü ve yazılı sınav sonuçlarını ve öğrencinin ahlaki durumunu belirten, medrese yönetimi tarafından hazırlanan öğrencilerin velilerine ulaştırılan bir belgedir. Bu belge aynı zamanda öğrencinin dosyasına konulur. İcazet almasında da etkilidir. Mesut Akdoğan, *Kişisel Görüşme*, Eylül 2018.

Müdürlere gelince Seyda'nın ifade ettiği prensiplerin muhatabı olup, medresenin idarecisine karşı mesuldürler. Özelde kendi sınıfından genelde tüm talebelerden sorumludurlar. Müderris bütün namazlara kendileri ile birlikte tüm öğrencileri getirmek zorundalar. Müderrisler günlük müdür olmasalar bile karşılaştıkları her türlü problemi çözmeli, her hafta bir müderris "haftalık sohbet" hazırlayıp sunmalıdır. Özelde günlük müdür, genelde bütün müderrisler talebelerin temizliğinden sorumludurlar. Ayrıca müderrislerin "özel rehberlik sınıfları" olup genelde iki haftada bir toplu bir şekilde, özelde ise her gün kendi talebeleriyle ilgilenir, onların sorunlarını birebir çözmeye çalışırlar.

Medresenin işleyişinde rol alan talebe başkanı ise günlük müdüre yardımcı olur, onun olmadığı zamanlarda programı uygular, aççı, temizlikçi ve diğer personelin işlerini kontrol eder, sürekli talebelerin arasında bulunarak giyim kuşamlarını takip eder, gördüğü eksiklikleri giderip yetkililere bilgi verir.<sup>18</sup>

### **3.3. Mele Nezir Medresesi Eğitim Öğretim Faaliyetleri, Ders Müfredatı ve Okutulan Dersler**

#### **3.3.1. Öğrenci Kayıtları ve Devam Zorunluluğu**

Medreseye ortaokulu bitiren öğrenciler kayıt yaptırmaktadır. Öğrenciler burada eğitim gördükleri süre zarfında açık öğretimden liseye kayıt yaptırır ve lise eğitimini tamamlayan öğrenciler yine açık öğretimden ilahiyat ön lisans programlarına başvuru yaparak eğitimlerine devam ederler. Medresede eğitim süreklidir. Haftada bir gün yılda bir ay tatil yapılır, zorunlu olmadığı sürece ne müderris ne de talebe eğitime ara vermez. Devam zorunluluğu müderris ve öğrenci arasında belli bir disiplin dahilinde değerlendirilir. Öğrenciler perşembe günü ikindi namazından cuma günü akşam namazına kadar izinli sayılmaktadır. Ayrıca 3 ayda bir olmak üzere öğrencilere bir hafta izin verilmektedir.<sup>19</sup>

#### **3.3.2. Müfredat ve Okutulan Kitaplar**

Medresede eğitim süresi hazırlık sınıfı artı altı sene olmakla toplam yedi yıl olarak kabul edilmektedir. Müfredat sınıflara göre belirlenmiş olsa da ders/kitap geçme yöntemi uygulanmaktadır. Belli sürede okunması gereken kitap ya da kitapların belirli bölümleri tamamlanmadıkça başka bir derse geçilmesi söz konusu değildir.

Hazırlık sınıfında öğrenciler bir yıl boyunca Kur'ân-ı Kerîm, Tecvit, Mevlid (Siyer-i Nebi), Nübihâr (Lügat), Akîdetü'l-İman, Şafi İlmihali, Hat Dersi (Arapça yazı), Emsîle (Sarf) ve Osmanlıca dersleri görmektedirler. Öğrenciler bir yılın sonunda okuduğu tüm derslerden sınava tabi tutulmaktadırlar. Medrese müderrisleri

<sup>18</sup> Mesut Akdoğan, Kişisel Görüşme, Eylül 2018.

<sup>19</sup> Mesut Akdoğan, Kişisel Görüşme, Eylül 2018.



tarafından hem yazılı hem de sözlü sınava tabi tutulan öğrencilerden başarılı görülenler medrese eğitimine devam ederler.

Hazırlık sınıfını geçen öğrenciler birinci yılda “Binâ”, “İzzî”, “Ecrûmî”, “Zurûf” ve “Tuhfe” isimli kitapları okurlar. Binâ, İzzî ve Ecrûmî kitapları sarf ilmiyle ilgili olup, süreleri “Binâ” için 40 gün, “İzzî” için 75 gün, “Ecrûmî” için ise 30 gün olarak belirlenmiştir. “Zurûf” ve “Tuhfe” kitapları nahiv ilmiyle ilgili olup, “Zurûf” için belirlenen süre 30 gün, “Tuhfe” için ise 60 gündür. Bunlara ilaveten birinci sınıfta “Hedyetu’l-Habîb” (Muamelat bölümüne kadar) ve “Tacu’l-usûl” (Birinci cildin 1/3’lük kısmı) gibi izafi ders/kitaplar da okutulmaktadır.

İkinci sınıfta öğrenciler nahiv konularını içeren “Şerhu’l-Muğnî”, “Terkîp”, “Sadullâh Seğîr”, “Avâmil” bir de İstiâre ilminden bahseden “Sutûr” kitap/derslerini okumaktadırlar. “Şerhu’l-Muğnî”, “Terkîp”, “Sadullâh Seğîr”, “Avâmil” kitapları için yedi ay, “Sutûr” için ise 70 gün gibi bir süre belirlenmiştir. Yine birinci sınıfta olduğu gibi ikinci sınıfta da izafi ders olarak “Hedyetu’l-Habîb” in tamamı ve “Tacu’l-usûl” ün birinci cildi okutulmaktadır.

Nahivle ilgili “Hal” ve “Suyûtî”, ve sarf ilmiyle ilgili “Tedric” isimli eserler 3. Sınıfta okutulmakta olup, “Hal” 75 günde, “Suyûtî” beş ayda, “Tedric” ise 75 günde tamamlanabilmektedir. Ayrıca öğrenciler 3. sınıfta ek kitap olarak “Muğnî’l-muhtâç”ın birinci cildini, “Tacu’l-usûl”ün ikinci ve üçüncü ciltlerini okumaktadırlar.

Dördüncü sınıfta ise öğrenciler, nahiv konularını içeren “Molla Câmî” ve mantık ilimlerinden bahseden “İsagûcî (Metin)”, “Semkatî”, “Muhyeddîn” isimli kitapları okuyorlar. “Molla Câmî” kitabı için belirlenen süre sekiz ay, “İsagûcî (Metin)” için 25 gün, “Semkatî” için 30 gün, “Muhyeddîn” için ise 50 gün olarak belirlenmiştir. Yine 4. sınıfta ek kitap/ders olarak “Muğnî’l-muhtâç”ın ikinci ve üçüncü cildi, “Tacu’l-usûl” ün dördüncü ve beşinci cildi ve Siyer-i Nebiden bahseden “Nûru’l-yakîn” kitabı okutulmaktadır.

Öğrenciler 5. yılda mantıkla ilgili “Muğnî’t-tullâb” ve “Molla Fenârî ve Kavli-Ahmed”, akâidle ilgili “Cevheretu’t-tevhîd”, meanî, beyan ve bedî’ ile ilgili “Muhtasarü’l-meânî” adlı eserleri okumaktadırlar. Öğrenciler “Muğnî’t-tullâb”ı 45 günde, “Molla Fenârî ve Kavli-Ahmed”i 70 günde, “Cevheretu’t-tevhîd”i 60 günde, “Muhtasarü’l-meânî”yi 8 ayda tamamlayabilmektedirler. Bu kitaplardan bazıları aynı anda okunmaktadır. Örneğin “Muhtasarü’l-meânî”yi okuyan bir talebe aynı zamanda “Cevheretu’t-tevhîd”i okuyabilmektedir. Ayrıca izafi kitap/ders olarak ta “Muğnî’l-muhtâç”ın dördüncü cildini, “İlânetu’t-tâlibîn”in birinci cildini, “Tefsîru’l-Celâleyn”in birinci ve ikinci ciltlerini, İslam Tarihini konu edinen “Târihu’l-Hulefa-i Râşidîn” eserini ve hadis usûlü ile ilgili “Musdelehu’l-hadîs” kitabını okumaktadırlar.

6. yılda “Şerhu’l-akâid”, “Abdulvehhâb” (münazara ilmi ile ilgili), “Cemu’l-Cevâmi” ve “Şurûh-u Şemsiyye” kitapları, bunlara ilaveten de izafi ders/kitap olarak “İlânetu’t-tâlibîn”in ikinci, üçüncü ve dördüncü ciltleri, “Tefsîru’l-Celâleyn”in üçüncü ve dördüncü ciltleri ve “Riyâzü’s-Sâlihîn” eserleri okutulmaktadır.

Medresede öğretim süresi hazırlık artı altı yıl olarak belirlense de bu süre sekiz yıla çıkabilmekle beraber öğrencinin zekâ ve kabiliyetine göre 4-5 yılda da bitirilebilmektedir. Seyda’nın isteği üzerine eğitimini tamamlayan öğrenciler, belirli ilimlerde derinleşmek üzere bir yıl bekletilmekte olup, tasavvuf ve Hanefi fıkhı üzerine kitaplar okumaktadırlar. Çünkü öğrenci medresede okuduğu sürede hep Şafi fıkhına dair eserler okumakta olup bu konuda derinleşmektedir. Öğrenciler bu bir yıl içerisinde “Tenvîrü’l-kulub”, “Risâletu’l-Kuşeyriye”, “el-İhtiyâr”, “Usulü’l-vecîz”, “eş-Şifâ (Kadı İyaz)” ve “Beyzâvî Tefsiri” adlı kitapları okumaktadırlar. Ayrıca öğrencilere, Seyda’nın kendisi tarafından astroloji, coğrafya ve Farsçayla ilgili kitaplar okutulmaktadır.<sup>20</sup>

### 3.3.3. Öğretim Metotları

Medresede eğitim genellikle geleneksel öğretim yöntemleriyle verilmektedir. Eğitim öğretim yöntem olarak “birebir ve toplu okuma” şeklinde gerçekleştirilmektedir.

*Birebir Okuma Yöntemi:* Medreseye yeni başlayan öğrenci görevli bir müderrise teslim edilmektedir. Müderris öğrencinin başarı durumunu ve zekâ seviyesini öğrendikten sonra ya onun başka öğrencilerle 3-5-7 kişilik gruplar halinde ya da tek başına derslerini vermesini sağlar. Talebe de belirlenen müfredata uygun bir şekilde kitaplarını okumaya başlar. 3. veya 4. sınıftan sonra eğitimine Seyda’nın yanında devam eder.

Öğrenci hocasından günlük dersini aldıktan sonra diğer hoca veya ileri seviyedeki talebelerle **müzakere**<sup>21</sup> eder. Talebe sonraki dersini (3. ve 4. sınıftan sonra) hazırlar. Bir sonraki dersini almadan önce kendi kendine öğrenmeye başlar. Buna da **mütalaa**<sup>22</sup> denir. Öğrenci diğer gün hocasının yanında dersini hocasına verir. Ayda bir yazılı ve sözlü sınavlar yapılır. Yılsonunda da yılsonu sınavları yapılır. Talebenin başarılı olması durumunda eğitimine devam eder. Eğer yıl boyunca yapılan sınavlar sonucunda başarısız olursa eğitimine son verilir. Bu şekildeki ders verme metodu birebir öğrenciyle ilgili olduğundan “birebir eğitim metodu” adlandırılır.

20 Mesut Akdoğan, Beşir Akdoğan, Abdulkadir Deniz, Kişisel Görüşme, Eylül 2018.

21 Karşılıklı okuma, tartışma vb. anlamlara gelen müzakere; medresede öğrenci hocasından günlük dersini aldıktan sonra o dersi diğer hoca veya ileriki seviyedeki talebelerle beraber tekrar etmesi ve ilmi tartışmalarda bulunmasıdır.

22 Sözcük anlamı, dikkatle okuma ve inceleme olan *mutâlaa* kelimesi, medrese literatüründe kişinin vereceği/alacağı derse önceden hazırlanması anlamına gelmektedir. Buna göre seyda veya öğrenci, vereceği/alacağı dersin konusunu önce ders kitabına, daha sonra da erişebildiği diğer kitaplardan veya şerhlerle bakarak konunun çerçevesini anlamaya ve anlaşılması zor yerlerini tespit etmeye çalışır. Bk. Davut Işıkdöğen, “Güneydoğu Medreselerinde Eğitim-Öğretim Faaliyetleri: Mardin Örneği”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52/2 (2012): 68.

*Toplu Okuma Yöntemi:* Medrese eğitiminin temelini oluşturan dil bilimleri – özellikle sarf/nahiv dersleri birebir eğitimle gerçekleştirilmektedir. Ancak birebir eğitim metodunun yanında Arapça, Fıkıh, Mantık, Belagat, Tefsir, Hadis gibi ilimler medresedeki hocalar tarafından Arapça gramerine ve kelime haznesine sahip talebelere toplu ve sürekli bir şekilde verilir. Bu dersler halka şeklinde verildiği gibi sınıflarda da verilir.<sup>23</sup>

### 3.3.4. Değerlendirme Sistemi

Klasik medrese geleneğinde olduğu gibi Mele Nezir Medresesinde de müderris eksenli bir ölçme değerlendirme sisteminin var olduğunu söyleyebiliriz. Öğrencilerin, öğrendikleri bilgileri hocaya aktarmaları gerekmektedir. Birebir öğretim yönteminin uygulandığı medrese geleneğinde ölçme değerlendirme öğrencinin bireysel yeteneğine uygun olarak yapılmaktadır. Öğrenciler her sene sonu müderrisler tarafından Seyda'nın kontrolünde yazılı ve sözlü sınavlara tabi tutulur, başarılı olamayan öğrencilere dersleri geçmesi için belirli bir süre verilir. Her ne kadar klasik medrese sisteminde bugünkü sınav anlayışına benzer bir uygulamaya rastlanmasa da günümüz medreselerinin bazılarında yazılı ve sözlü sınavların yapıldığı söylenebilir. Talebelere ders kitaplarını başarıyla geçmeleri durumunda diploma niteliğindeki "icazet"<sup>24</sup> verilmektedir.

İcazete aday talebenin, medresede kaldığı yıllar boyunca Arapça gramer başta olmak üzere Tefsir, Hadis, Fıkıh, Tasavvuf, Siyer, Akide, Mantık, Belagat ve diğer bütün İslami ilimlerde ihtisas sahibi olması gerekir. Yine 8 yıl boyunca yapılan sözlü ve yazılı sınavlardan yüksek notlar almış olmalı, davranış ve ahlaki düzgün olmalı, alim vasfını taşımalı, son senesinde Seyda'nın belirlediği bir alanda tez (Arapça) hazırlamalı ve bu tezinde başarılı olmalı gibi kriterler aranır. Ayrıca, mezun olduktan sonra da Ehl-i Sünnet ve'l Cemaat çizgisinden ayrılmamalı, ömrü boyunca şeriatı kendisine rehber edinmeli, nefis mücadelesine önem verip nefisini islah etmeli, nerede olursa olsun Allah'tan korkmalı, Müslümanlar arasında İslami ilimleri yayarak İ'lay-ı kelimetullah için çalışmalı, imkân dahilinde talebe yetiştirmeli, öğrendiği ilmî unutmamalı ve sürekli bir şekilde kendisini yetiştirip geliştirmeli, örnek model olacak şekilde güzel ahlak sahibi olmalı, temel görevinin emr-i bi'l-maruf nehy-i ani'l münker olduğunu unutmamalı ve ona göre çaba sarf etmeli yönünde kendisinden söz alınmaktadır.

23 Mesut Akdoğan, Kişisel Görüşme, Eylül 2018.

24 İslâmî pedagojide "icazet" terimi genel olarak "öğretme ruhsatına" işaret eder ve bir yüksek öğrenim kurumundaki bir hoca tarafından, hocanın derslerini başarıyla tamamlayan ve böylece aynı dersi kendi öğrencilerine aktarma yeteneği kazanan bir öğrenciye verdiği sertifikayı ifade eder. Besmele, hamd ve salâvat ile başlayan icazet metni, ilmin ve isnadın öneminden bahsedilip isnad silsilesi, kitapların ve derslerin adları sayıldıktan sonra hocanın öğrencisine tavsiyeleri, dua, tarih ve hocanın onayı-mühür ya da imza- ile sona erer. İcazet verme görev ve yetkisi yalnızca hocaya aittir. Bk. Mesut İdriz, "İslam Eğitim Yaşamında İcazet Geleneği", *Değerler Eğitimi Dergisi* 1/3 (2003): 169.

İcazete aday talebe eğer icazet verilme şart ve kriterlerini taşırsa bir hafta öncesinde Seyda tarafından özel olarak çağrılır ve gerekli bütün söz ve ahitler alınarak icazet almaya hazır hale getirilir. Daha sonra da törenle icazeti verilir.<sup>25</sup>

## SONUÇ

Seyda Mele Muhammed Nezir tarafından kurulan Mele Nezir medresesi, kendine özgü yapı ve işleyiş tarzıyla bölgedeki dini hayatın şekillenmesinde etkin rol oynamaktadır. Medrese toplumda geniş kabul gören ve Hakkari halkı tarafından aldığı maddi ve manevi desteklerle varlığını sürdüren önemli bir eğitim kurumudur. Medresenin yapısı, işleyişi, takip ettiği müfredat, okuttuğu eserler ve izlediği yöntemler açısından geleneksel medreselerle benzeştiği söylenebilir. Medrese Seyda merkezli medreselerden olup ihtiyaçları Seyda'nın kendisi veya bölge halkı tarafından temin edilmektedir. Medresenin baş sorumlusu Seyda'nın kendisidir. Seyda'nın görevlendirdiği idareci, talim başkanı, günlük müdür, müderris ve talebe başkanı eğitim faaliyetlerinin ve günlük işlerin akışına yön vermektedirler.

Medresede ortaokulu bitiren öğrenciler eğitim görmektedirler. Eğitim süresi hazırlık sınıfı artı altı sene olmakla toplam yedi yıl olarak kabul edilmekte olup ders/kitap geçme yöntemi uygulanmaktadır. Belli sürede okunması gereken kitap ya da kitapların belirli bölümleri tamamlanmadıkça başka bir derse geçilmesi söz konusu değildir. Medresede eğitim öğretim geleneksel yöntemlerle sürdürülmektedir. Konular "birebir ve toplu okuma" yöntemlerinin yanı sıra müzakere ve mütalaa yoluyla kazandırılmaktadır. Bu yöntemlerin eğitim öğretim etkinliklerinin başarısına önemli katkı sağladığı söylenebilir.

Klasik medrese geleneğinde olduğu gibi Mele Nezir Medresesinde de müderris eksenli bir ölçme değerlendirme sistemi mevcuttur. Birebir öğretim yönteminin uygulandığı medresede sınavlar öğrencinin bireysel yeteneğine uygun olarak yapılmaktadır. Talebelere ders kitaplarını başarıyla geçmeleri ve mezun olabilmeye şart ve kriterlerini taşıdıkları durumunda icazet verilmektedir.

Sonuç olarak söylemek gerekirse kendine özgü yapısı ve işleyişi olan Mele Nezir Medresesi bölgedeki dini hayatın şekillenmesinde etkin rol almakla birlikte özgünlüğünü korumaktadır.

25 Beşir Akdoğan-Mesut Akdoğan, Kişisel Görüşme, Eylül 2018.

## KAYNAKÇA

- Akyüz, Yahya. *Türk Eğitim Tarihi*. Ankara: Akademi Yayınları, 2012.
- Bala, Sabahattin. "Şark Medreselerinin Kurumsal Yapısı ve İşleyişi: Mardin Örneği", *Artuklu Akademi Dergisi* 2/2 (2015): 49-83.
- Çelebi, Ahmed. *İslam'da Eğitim-Öğretim*. trc. Ali Yardım, İstanbul: Damla Yayınları, 1998.
- Gözütok, Şakir. "Hakkâri Devlet Adamı ve Âlimler", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 46 (2011): 255-280.
- İdrız, Mesut. "İslam Eğitim Yaşamında İcazet Geleneği", *Değerler Eğitimi Dergisi* 1/3 (2003): 169-188.
- İşıkdoğan, Davut. "Güneydoğu Medreselerinde Eğitim-Öğretim Faaliyetleri: Mardin Örneği", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52/2 (2012): 43-83.
- Kaplan, Yaşar. "Hakkâri Tarihi", *Hakkâri Valiliği-Hakkâri İl Yıllığı*. 2015.
- Keskin, Mustafa. "Doğu Medreseleri Ekseninde Eğitim Öğretim Faaliyetleri: Gaziantep Örneği", *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/1 (Haziran 2017): 61-82.
- Öztürk, Şahabettin-Top, Mehmet. "Hakkâri Meydan Medresesi", *Vakıflar Dergisi*. 29 (2005): 373-396.
- Pay, Salih- Kılavuz, Mehmet Akif. "Kırgızistan'da Bir Din Eğitimi Kurumu: Medreseler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1 (2009): 247-278.
- Talas, M. Asad. *Nizamiye Medresesi ve İslam'da Eğitim-Öğretim*. trc. Sadik Cihan, Samsun: Etüt yayınları, 2000.
- Top, Mehmet. "Hakkâri ve Çevresindeki Sanat Eserleri Yüzey Araştırması 1998", *17. Araştırma Sonuçları Toplantısı* (Ankara: Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, 2000), 1-14.
- Yalar, Mehmet. "Seyda, Mele ve Feqilerin Bölgenin Dini ve Kültürel Hayatındaki Yeri", *Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler (Türkiye-Muş, 5-7 Ekim 2012)*. ed. Fikret Gedikli. Muş: MŞÜ Yayınları, 2013.
- Yıldırım, Ali-Şimşek, Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayınları, 2000.
- Zengin, Zeki Salih. "Başlangıçtan Cumhuriyet Dönemine Din Eğitimi", *Din Eğitimi*. ed. Mustafa Köylü-Nurullah Altaş. İstanbul: Ensar Yayınları, 2016.

